

QOŞA SÖZLƏR FRAZEOLoji SİSTEMİN VAHİDLƏRİ KİMİ**M.S.ƏLİZADƏ***

Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də digər türk dillərində frazeologiyanın sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi, həcmnin və tutumunun dəqiqləşdirilməsi ilə bağlı mübahisələr həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu mənada qoşa sözlərin Azərbaycan dili frazeoloji sistemindəki mövqeyi məsələsi maraq doğurur.

İstər türkologiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya sahəsində yaranmış bir sıra tədqiqatlarda frazeoloji birləşmələrin bir növü kimi qoşa sözlərdən də danışılır (5,3-13; 6,19; 11, 77-101; 7,6; 8, 49; 9, 14-15). Digər müəlliflər isə bu problemi xüsusi olaraq araşdırmaq məqsədini qarşıya qoymasalar da, bəhs olunan mövzu ilə bağlı qoşa sözlər kateqoriyasına aid faktik dil materialından geniş şəkildə istifadə edirlər (10, 52-54; 3, 174-175; 1, 116; 2, 103). Fikrimizcə, buna səbəb frazeologiyanın ən kiçik dil vahidlərindən – sözlərdən tutmuş cümlələrə kimi dilə hazır vəziyyətdə daxil olan və qapalı struktura malik obrazlı ifadələrin hamısını əhatə edə bilməsidir. Qoşa sözlərdə frazeoloji vahidlər üçün vacib şərt hesab olunan məcazilik, məna bütövlüyü, sözə ekvivalent olma, başqa dilə hərfən tərcümə edilməmə, sabitlik, obrazlılıq, emosional boya və s. kimi müəyyənləşdirici xüsusiyyətlərin olması onları bu sistemin vahidləri kimi nəzərdən keçirməyə imkan verir. Lakin bütün qoşa sözləri istisnasız olaraq frazeologiyaya daxil etmək də doğru olmazdı. Çünki qoşa sözlər arasında bir tərəfdən sabit birləşmələrə, digər tərəfdən isə sərbəst sintaktik konstruksiyalara rast gəlmək olur. Bu baxımdan Azərbaycan dilindəki qoşa sözləri üç qrupda nəzərdən keçirmək olar:

1. Müstəqim məna ifadə edən qoşa sözlər. Bu bölgüyə daxil olan qoşa sözlərin frazeologiyaya münasibəti sözə bərabər məna ifadə etməsi ilə məhdudlaşır. Bu nümunələrin tərkibindəki leksik vahidlər öz nominativ mənasını saxlayır, qoşa sözün qapalı modelində bütövlükdə məcazlaşma olmur. Məsələn: ata-ana, nənə-baba, bacı-qardaş, çay-çörək, əkin-biçin, toz-torpaq və s.

Uzun fəlakətli ayrılıq və əzablardan sonra yenə də fəlakət içində birləşən **ana-balanın** təsirli görüşü o gün xəstəxanada ürək-

---

* Əlizadə Mehriban Samət qızı – BDU-nun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi.

yandırıcı bir söhbət olmuş, dildən-dilə gəzirdi... (M.Cəlal); Özünüz bilirsiniz ki, biz **ata-babalarımızın** yadına gələn zamandan bəri aranda, yaylaqda qonşu olmuşuq. (İ.Əfəndiyev).

2. Dilimizdəki qoşa sözlərin bir qismi ikili səciyyə daşıyır.

Bunlar keçid tipli frazeologizmlərdir. Bu vahidlərin frazeologiyaya münasibəti kontekstlə müəyyənləşir; yəni işlənmə mühitindən asılı olaraq, bu birləşmələr ya həqiqi, ya da məcazi mənənin daşıyıcılarına çevrilir. Belə birləşmələr sərbəst səciyyəli olanda, mənası tərkib hissələrinin mənası ilə səsleşir, sabit birləşmə kimi isə mənası bütöv və ayrılmaz olur. Misallara müraciət edək:

Üst-üstə qalanmış quru budaqlar bir göz qırpımında **alışıb-yandı**. Günəşin təzə işığı altında bu çiçək qırın üstünə düşmüş yaqut kimi **alışıb-yanırdı** (İ.Əfəndiyev); Nərmin sevincindən uşaq kimi **atılıb-düşürdü**. Dünyamalı kişi qəlyanını sümürərək: - Yaxşı, indi ki, belədir, - dedi, - bəs o gecə niyə **atılıb-düşürdün?** – Ona görə **atılıb-düşürdüm** ki, gərək hamı işləsin (İ.Əfəndiyev); Məsmə-xanım yenə də **baş-ayaq** bişirmişdi (Elçin).

Vah!... Bu imiş dərsi-üsuli – cədid?!

Yox! Yox! Oğul, məktəbi – üsyandı bu!

Molla deyil bundakı təlim edən

Əlhəzər et, bir yeni şeytandı bu!

Dur qaçaq, oğlum, **baş-ayaq** qandı bu! (M.Ə. Sabir)

3. Frazeoloji qoşa sözlər. Bu tipli qoşa sözlərdə kompleksin tərkibindəki ayrı-ayrı vahidlər öz semantik yükünü zəiflədərək ümumi mənaya təhvil verir, dilin leksik sistemində yeni keyfiyyət daşıyıcısına çevrilir. Belə qoşa sözlərin komponentləri öz ilkin mənaları ilə üzvi bağlılığını itirir, nəticə etibarilə, obraz yaradır. Prof. M.Mirzəliyevanın bu fikri ilə tamamilə şərikik ki, «Bu və ya digər səbəbdən öz müstəqim mənalarını tamamilə itirib, məcazlaşma nəticəsində yeni bir məna qazanmış bu sözlərə yalnız frazeoloji vahid kimi yanaşılmalıdır. Çünki frazeoloji vahidin müəyyən edici xüsusiyyətlərini (məcazilik, sabitlik, dildə hazır vəziyyətdə olma və s.) onlarda da aydın görmək mümkündür (9,14). Misallar fikirimizi təsdiqləməyə kömək edə bilər:

Qatar **ölüm-zülüm**, sürünə-sürünə axşama Bakıya çatdı. (M.Cəlal); Bu, iyirmi altı-iyirmi yeddi yaşlarında... **ətli-canlı** bir gəlin idi.(İ.Əfəndiyev); Oğlum yox, qızım yox. **Əlləşib-vuruşmağım** kimin üçündür? (S.Rəhman); Səhərdən axşamacan qalırıdılar bekar, başlayırdılar bundan ona deməyə, ondan buna: kim kimə aşiq olub, filankəsin Bakıda oxuyan qızı kiminlə **alışıb-verişib**. (İ.Əfəndiyev).

Qoşa sözlərin frazeologiyadakı rolu onların yalnız nominativ funksiyalarının məcazlaşması ilə deyil, eyni zamanda çox müxtəlif anlayışları ifadə edən vahidlərlə qovuşub frazeoloji birləşmə yaratma imkanları ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, frazeologizmlərin mənası tərkib hissələrinin mənası əsasında yox, bütövlükdə müəyyənləşir. Bu səbəbdən frazeologizmlərin tərkibində çıxış edən qoşa sözlərin ayrılıqda bildirdiyi semantika ifadənin ümumi mənası ilə uyğun gəlmir. Onlar

digər komponentlə birləşərək “metaforik məcazlaşma nəticəsində öz aktuallığını itirir, birlikdə dilin leksik -semantik sistemində daxil olur. Komponentlərin bir-biri ilə məna bağlılığı nəticəsində daxili forma yaranır” (4, 219). Bu bağlılığa görə bu və ya digər qoşa söz müəyyən sözlərlə birləşir, digərləri ilə əlaqəyə girə bilmir. «Əl-qol» qoşa sözü «atmaq», «açmaq», mənsubiyyət və bəzən hal şəkilçisi qəbul etdikdən sonra isə «açılmaq», «yanına düşmək», «yığışdırmaq», «yığmaq» və s. fellərlə birgə frazeoloji birləşmə yaratdığı halda, digər leksik vahidlərlə əlaqəyə girmir.

Qoşa sözlərin müəyyən bir qisminin istifadə dairəsi məhz frazeoloji birləşmələrlə məhdudlaşır. Yəni ayrılıqda qoşa söz kimi formalaşmayan leksik vahidlər idiomatik ifadə daxilində qoşa söz komponentləri kimi çıxış edir. Adətən, onların başqa dil mühitinə köçürülməsinə yol verilmir. Məsələn, mənsubiyyət şəkilçili qoşa sözlərin fellərlə birləşməsindən yaranan frazeoloji ifadələr nitqin bölünməz bir parçasını əmələ gətirir: cəkini-bikini bilmək, ağına-bozuna baxmamaq və s. Yaxud «özünü oda-közə vurmaq», «izitozu qalmamaq», «boya-başa yetirmək» tipli ifadələrdə çıxış edən «od-köz», «iz-toz», «boy-baş» birləşmələri qoşa söz kimi ayrılıqda dildə mövcud deyil, yalnız frazeoloji ifadə tərkibində yaşayır.

Frazeoloji qoşa sözlər və onların iştirakı ilə formalaşan birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətləri iki aspektdə nəzərdən keçirilə bilər:

1. Nitq hissələrinə mənsubiyyəti baxımından;
2. Sintaktik vahidlərə aidliyinə görə.

Nitq hissələrinə mənsubiyyəti nəzərə alınmaqla (söhbət komponent funksiyasında çıxış edən qoşa sözün yox, bütövlükdə frazeoloji ifadənin hansı nitq hissəsinə aid olmasından gedir) bu cür ifadələri 4 əsas qrupda nəzərdən keçirmək olar:

I. İsmi idiomlar. Azərbaycan dilindəki idiomların az bir qismi I tərəfi qoşa sözlə ifadə olunan təyini söz birləşməsi şəklində formalaşır: oğul-uşaq yiyəsi, şirin-şəkər balalar, ata-baba qaydası, dədə-baba üsulu, ömür-gün yoldaşı və s.

II. Sifət idiomlar. Bu bölgüyə obyektin müxtəlif əlamətlərini məcazi yolla ifadə edən qoşa sözlər aiddir: ağıllı-başlı, işli-güclü, dilli-dilavər, dilsiz-ağızsız, ucsuz-bucaqsız, qızıl-qırmızı, ətli-canlı (ətli-qanlı) və s.

III. Zərf idiomlar. Bunlar hərəkətin icrasına aid əlaməti məcazi yolla bildirir: əlbir-dilbir, canla-başla, ucundan-qulağından, ölüm-zülüm, pis-yaxşı və s.

IV. Feli idiomlar. Bunları iki qismə bölmək olar:

a) idiomatik səciyyə daşıyan qoşa fellər: oturab-durmaq, atılıb-düşmək, əlləşib-vuruşmaq, düzüb-qoşmaq, basıb-bağlamaq, basıb-kəsmək, əzilib-büzülmək və s.

b) fellə qoşa sözün birləşməsi nəticəsində yaranan frazeoloji birləşmələr. Bu ifadələrin I komponenti kimi çox zaman hala və mənsubiyyətə görə dəyişmiş qoşa isimlər çıxış edir. Birinci komponenti qoşa söz olan feli frazeoloji vahidlərin quruluşu aşağıdakı

sxemlərlə göstərilə bilər:

1) şəkilçisiz qoşa söz + fel – əl-ayaq etmək, ürək-dirək vermək, hədə-qorxu gəlmək, dərd-ürək etmək, üz-göz olmaq;

2) yönlük halda olan qoşa söz + fel – dilə-ağıza salmaq, aya-günə dönmək, boya - başa yetirmək;

3) təsirlik halda olan qoşa söz + fel – yolu-izi itirmək, haqq-sayı (duz -çörəyi) itirmək;

4) yerlik halda olan qoşa söz + fel – əldə-ayaqda olmaq, gözdə-qulaqda olmaq;

5) çıxışlıq halda olan qoşa söz + fel – əldən-dildən düşmək, dəridən-qabıqdan çıxmaq;

6) adlıq halda olan mənsubiyyət şəkilçili qoşa söz + fel – gözü-başı qaynamaq, ürək-göbəyi düşmək;

7) yönlük halda olan mənsubiyyət şəkilçili qoşa söz + fel – ağına-bozuna baxmamaq, başına-gözünə döymək, eninə-boluna çatmaq;

8) təsirlik halda olan mənsubiyyət şəkilçili qoşa söz + fel – şitini-şorunu çıxarmaq, ağız-burnunu əymək, qaş-qabağını sallamaq, baş-beynini aparmaq;

9) çıxışlıq halda olan mənsubiyyət şəkilçili qoşa söz + fel – ucundan -qulağından eşitmək, dilindən-ağzından düşməmək;

10) «öz» qayıdış əvəzliyinin iştirakı ilə formalaşan qoşa sözlü feli frazeoloji vahidlər: özündə-sözündə olmamaq, özünü dağa - daşa (oda-közə) vurmaq.

Bəzən bu cür birləşmələrin tərkib hissəsi kimi qoşa sifətlər (xurd-xəşil etmək), qoşa zərflər (alt-üst etmək), qoşa saylar (altı - beş vurmaq), qoşa nidalar (ah-vay etmək), qoşa fellər (var-gəl etmək) də çıxış edir.

Struktur baxımından qoşa sözlərdən ibarət olan və qoşa sözlərin iştirakı ilə əmələ gələn frazeologizmləri iki qrupa ayırmaq olar.

1. Nominativ frazeologizmlər və ya sözün ekvivalenti olan frazeologizmlər: işli-güclü, əlli-ayaqlı, göz-qaş etmək, göz-qulaq olmaq və s.

2. Kommunikativ frazeologizmlər və ya cümlə tipli frazeologizmlər. Bunlar öz forma və məzmununa görə cümləyə bərabərdir, bütöv bir məlumat bildirir: vur-çatlasın, qaçdı-tutdu və s.

Qoşa sözlər frazeoloji variantların meydana çıxmasında mühüm rol oynayır. Frazeoloji vahidlərin variantlılığı iki formada mövcuddur:

1. Komponentlərin forma variantlılığı. Çox vaxt frazeoloji vahidin qoşa komponentinin mənsubiyyət və hal şəkilçisi buraxılmaqla qrammatik variantlılıq əmələ gəlir: qaş-qabaq sallamaq – qaş-qabağını sallamaq, göz -qulaq olmaq – gözdə-qulaqda olmaq və s.

Qoşa sözlü frazeoloji birləşmələrdə qrammatik variantlılığın digər səbəbi isə qoşa sözü təşkil edən komponentlərin qrammatik baxımdan tərtibatı ilə bağlıdır. Dilimizdə qoşa sözlərin şəkilçi qəbul etməsində iki variant müşahidə edilir: komponentlərin hər ikisinə şəkilçi artırılır, şəkilçi yalnız ikinci komponentə artırılır. Fra-

zeoloji birləşmə tərkibində çıxış edən qoşa sözün bəzən bütöv şəkilə, bəzən isə hər iki komponentin ayrı-ayrılıqda şəkilçi qəbul edərək işlənməsi frazeoloji birləşmənin qrammatik variantını əmələ gətirir: üz-gözü öyrəşmək – üz-gözü öyrəşmək, baş-beyni getmək – baş-beyni getmək, qol-qanadı qırılmaq – qolu-qanadı qırılmaq və s.

1. Komponentlərin tərkib variantlılığı. Buna leksik variantlılıq da deyilir. Leksik variantlılıq zamanı frazeoloji vahidlərin komponentləri özləri ilə eyni bir leksik-qrammatik səciyyəyə malik olan sözlə əvəzlənir. Bu özünü iki formada büruzə verir:

a) frazeoloji vahidin komponentlərindən biri (adətən, birincisi) qoşa sözlə əvəz olunur: fikir çəkmək – qəm-qüssə çəkmək, əldən düşmək – əldən-dildən düşmək, söz düzəltmək – söz-sov düzəltmək, göz eləmək – göz-qaş eləmək, ömür yoldaşı – ömür-gün yoldaşı və s.

b) frazeoloji birləşmə tərkibindəki qoşa sözün komponentlərindən birinin dəyişməsi frazeoloji vahidlərin leksik variantını yaradır:

dilə-dişə düşmək – dilə-ağıza düşmək
ətə-qana gəlmək – ətə-cana gəlmək
baş-beynini aparmaq – baş-qulağını aparmaq
əl-qol açmaq – qol-qanad açmaq
hədə-qorxu gəlmək – qara-qorxu gəlmək
əl-qolunu yığışdırmaq – əl-ayağını yığışdırmaq
əldən-dildən düşmək – əldən-ayaqdan düşmək və s.

Frazeoloji qoşa sözlər və onların iştirakı ilə formalaşan frazeoloji birləşmələr həm də üslub baxımından fərqlənirlər. Bu vahidlərin obrazlılığı, emosional-ekspressiv gücü onların mühüm əlaməti kimi qeyd olunmalıdır. Xüsusilə, qoşa sözlü frazeoloji birləşmələrin fonetik həmahəngliyinin bədii mətnə yaratdığı ritm və intonasiya rəngarəngliyini gözdən qaçıрмаq olmaz. Komponentlərin alliterasiyasından doğan ifadəlilik bədii mətnin ritmik konfigurasiyasının təşkilində mühüm rol oynayır. Qoşa sözlərdə komponentlər arasında özünü göstərən daxili alliterasiya ilə yanaşı (**şirin-şəkər, dilli-dilavər, qızıl-qırmızı, yaxşı-yaman** və s.), onların digər vahidlərlə möhkəm əlaqəsini təmin edən xarici alliterasiya da müşahidə edilir.

Bu tipli birləşmələrdə daha çox ilk səslərin alliterasiyası özünü göstərir:

Q səsinin alliterasiyası - qəm-qüssəyə qərq olmaq
qol-qanadı qırılmaq
qədir-qiymət qoymamaq
qaş-qabağına qar yağmaq

D səsinin alliterasiyası - dərindən dəli-divanə olmaq
dağa-daşa düşmək
dağ-daş dilə gəlmək
dəm-dəsgah düzəltmək

S səsinin alliterasiyası - saya-sana salmamaq
söz-söhbət salmaq
sağa-sola sovurmaq
saç-saqqal saxlamaq

Bir sıra hallarda frazeoloji ifadə daxilində bir neçə səs müəyyən qanunauyğunluq əsasında sıralanaraq alliterasiya yaradır:

a) Qoşa sözün birinci komponentinin ilk səsi ilə birləşmə yaradan felin ilk səsi:

B - bazar-dükən bilməmək
böyük-kiçik bilməmək
yerli-dibli yox olmaq

b) Qoşa sözün ikinci komponentinin ilk səsi ilə felin ilk səsi alliterasiya yaradır:

B - ağız-burun bəhəm eləmək
ağına-bozuna baxmamaq

T - qan-tər tökmək

D - Yorğan-döşəyə düşmək
əldən-dildən düşmək

Q - matı-qutu qurumaq

G - üz-gözü gülmək və s.

Qoşa sözlü frazeoloji birləşmələrin bir qisminə alliterasiya sait səslərin hesabına yaranır:

A - qaş-qabaq sallamaq
baş-qulaq aparmaq

Ə - əzab-əziyyət çəkmək
qəm-qüssə çəkmək

Dodaqlanan saitlərlə - ömür-gün çürütmək
üzü-gözü öyrəşmək
gözü-könlü tox olmaq
üz-gözünü turşutmaq

Beləliklə, qoşa sözlü frazeoloji birləşmələrin məna zənginliyi və fonetik ahəngdarlığı onların bədii-estetik funksiya daşmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B., 1978.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. B., 1982.
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. B., 1962.
4. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 1988.
5. Кенесбаев С.К. Фразеологические парные слова в казахском языке – Известия АН Каз. ССР., серия лингвистическая, 1950, №82, вып. 6
6. Кенесбаев С.К. О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке. – Известия АН Каз. ССР., серия филологии и искусствоведения, 1954, №135, вып.1-2
7. Məmmədov M. N.Nərimanovun nəsr əsərlərinin leksikası və frazeo-

- logiyası (namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı), B., 1964.
8. Mirzəliyeva M. Türkc dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri. B., 1995
  9. Mirzəliyeva M. Türkc dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri (doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı), B., 1996.
  10. Murtuzayev S. M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası. B., 1958.
  11. Орузбаева Б. Некоторые заметки о парных словах. – Известия АН Киргизской ССР. Труды Института языка и литературы, 1957, вып. 8

ПАРНЫЕ СЛОВА КАК ЕДИНИЦЫ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

М.С.АЛИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена определению места и роли парных слов в системе фразеологии азербайджанского языка. По отношению к фразеологии, парные слова могут рассматриваться в 3 группах:

- 1) парные слова, употребляющиеся в прямом смысле. Их нельзя считать единицами фразеологии;
- 2) парные слова, имеющие двойную суть: их отношение к фразеологии определяется контекстом;
- 3) фразеологические парные слова. Значение этих парных слов перерасло от прямого номинативного к переносному идиоматическому.

Роль парных слов в фразеологии определяется еще и их участием в составе фразеологических единиц. В некоторых случаях те или иные парные слова существуют только в составе фразеологического сочетания, их отдельно взятые варианты в языке не встречаются. В статье также приводится классификация фразеологических парных слов по частям речи и способы образования фразеологических единиц с участием парных слов.

Парные слова также играют немаловажную роль в создании грамматических и лексических вариантов фразеологических единиц. Фразеологизмы, составленные путем сочетания парных слов с глаголами, отличаются ярко выраженной эмоционально-экспрессивной окраской. Это свойство часто создается путем характерной для парных слов аллитерации.